

„Mert a fának van reményése...”

Csonkolt fák Magyarországon

„Mert a fának van reményése: ha levágják, ismét kihajt,
és az ő hajtásai el nem fogynak.”
Jób 14:7.

„Sokszor, vagy a szépség, vagy a szükség a'ra ösztönözi a Gazdát, hogy a Tölgyest megallyazza. Itt a tapasztalás azt mutatja, hogy a sebhelyekre mindég jobban szolgálván a nedvesség, mint másuvá: egy levágott gally helyett esztendő múlva, tizenkettő is sarjazik [...] Vastagoknak, legalább egy ember tzombnyira terjedeknek kell a Tölgyfáknak lenni: ha az oldal ágakat tüzelni; vagy egyéb házi haszonra tsonkázni akarjuk kártétel nélkül.”

Nagyváthy János 1821: *Magyar Practicus Termesztő*. 285–286.

Ez a dolgozat a favágás egy módszerével foglalkozik. Hogyan kerül mégis egy társadalomtörténeti folyóiratba? A válasz egyszerű: a kőszén nagytömegű felhasználásának kezdete előtt a fa volt szinte az egyetlen tüzelőanyag, így a fához való hozzáférés minden társadalomban fontos kérdés volt. A levágott faanyag elosztását írott és íratlan szabályok határozták meg, ezek történetét Magyarországon főként a késő-középkortól¹ tudjuk nyomon követni, amikor az erdőterületek csökkenése és a közösségi tulajdonlás felbomlása egyre gyakrabban arra készítette a birtokosokat, hogy az erdővel kapcsolatos jogaikat írásban is rögzítsék. Nem csak a fához jutás függ azonban az adott társadalom nyújtotta keretektől, hanem a faanyag kitermelése is. Ahogyan például a 13. század történetében szétválaszthatatlanul összefonódik a nehézeke térdhódítása, az ezt húzó nyolcökrös fogat megszervezése, és a mindebből következő közösségi földművelés és nyomáskényszer, úgy a favágás különböző módszerei is meghatározott társadalmi formákhoz kötődnek. Nem arról van szó, amint gyakran olvashatjuk az erdészeti szakirodalomban, hogy a 18. század előtt a „rendszeretlen erdőhasználat” volt a jellemző, amolyan közösségi „vágd-ahol-éred”. A korábbi korok társadalmi ugyanúgy kialakították saját erdőélési (hogy ezt a középkori szót használjam) technikáikat, mint a modernitás. Következésképpen ezeknek a technikáknak ugyanúgy van története, virágkora és hanyatlása, mint az emberi társadalom más alkotásainak. A favágás korai módszereivel Magyarországon eddig kevesen foglalkoztak (Csöre 1980, Kolossváryné 1975, Magyar 1983) ami nem is meglepő, hiszen alig van róluk forrás. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne léteztek volna. Az alábbiakban egy ilyen technikáról esik szó: a fák csonkolásáról a középkorban. A középkort azért választottam kiindulópontul, mert a környezetregészeti tudományok (főleg a palinológia és a dendrokronológia) jelen állása szerint ennél korábbi időszakok

¹ Ebben a dolgozatban a bevett magyar terminológiát használom, amely szerint a középkori magyar állam története két periódusra osztható: Árpád-kor (11–13. század) és késő-középkor (14–15. század).

még nem elérhetőek, vagyis az írott forrásoknak döntő szerep jut. A csonkolás maga egyébként csak egy kis része a középkori erdőgazdálkodásnak, azonban több szempontból is jellemzi mind a történeti valóságot, mind pedig a kutatás problémáit. Mint majd látni fogjuk, ez a fajta favágás, legalábbis az erdőgazdálkodás szintjén, mára teljesen eltűnt. Az a középkori latin szó, amellyel a csonkolt fákat azonosítom, a legtöbb középkorász által korábban is ismert volt, de senkinek nem jutott eszébe, hogy látszólagos jelentésén túl egyéb információt is hordozhat. Én azért kezdtem kutatni a csonkolt fák nyomai után, mert angol példákból ismertem az ottani középkori erdőgazdálkodást, és egy teljesen más forráscsoport, maguk az élő fák arra mutattak rá hogy valami hasonló létezhetett Magyarországon is.

A CSONKOLÁS

Mielőtt rátérnék a dolgozat érdemi részére, röviden vázolnom kell, miről is lesz tulajdonképpen szó: mi az a csonkolt fa. Talán úgy fog tűnni, egy kissé messziről közelítem meg a kérdést, ám mondanivalóm szempontjából döntő fontosságú, hogy a jelenség botanikai háttere érthető legyen.

Egy fa eredetét és alakját tekintve kétféle lehet: szálfa vagy sarj. A szálfák magról nőnek és – nem véletlenül hívják őket úgy, ahogy – van egy jól kivehető törzsük, amely csak igen magasan ágazik el. A sarjak ezzel szemben tuskóból vagy gyökérből erednek, mindig többedmagukkal. Egy tuskó egy korábban kivágott fa földben maradt része, amely annyiszor sarjadzik ki, egyébként igen megbízhatóan, ahányszor levágják róla a sarjakat.² E kétféle fatípus felhasználása is különböző: sarjakkal nehezen lesz villanyoszlop, 20 méter magas szálfából viszont – bár manapság sokan megteszik – csak rengeteg felesleges munka után lesz tűzifa, vagy kerítés. Elsőre úgy tűnhet, hogy az előbbi módszer a „természetes” szaporodás, míg az utóbbi „mesterséges”, ami részben igaz, de a dolog nem ilyen egyszerű. Vannak olyan szilfák, amelyek csakis gyökérsarjakkal szaporodnak, önmagukat klónozzák. Ha árnyékban van, a mogyoró sem hoz virágot, csak sarjakkal él tovább. A sarjfákat mindazonáltal legtöbbször emberi tevékenység hozza létre, azon az egyszerű elven alapulva, hogy a *kivágott fa nem pusztul el, hanem gyökeréből vagy tuskójából mindannyiszor újranő*. Ez nagyon fontos elv, amelyet mára szinte teljesen elfelejtett az átlagember, aki úgy hiszi, minden kivágott fa helyett másikat kell ültetni. Az erdészek természetesen ismerik a sarjaztatást, de az erdőgazdálkodás primitív formájának tartják, és úgy vélik, a tuskó néhány sarjazás után „kimerül”, vagyis elveszti sarjazóképességét. Ez egészen egyszerűen nem igaz: a legöregebb ismert, és még mindig élő tuskó – hatméteres átmérővel – körülbelül ezer éves.³ Ha húszéves vágásfordulóval számolunk – ami egyébként elég hosszú –, akkor vagy ötvenszer hozott már újabb sarjakat. Mindez azért érdekes, mert segít megérteni, hogy a modern erdőszet a fákkal való foglalkozásnak csak az egyik, és nem is feltétlen legjobb módja.

² Mindez nem vonatkozik a túlevelűekre, amelyek nem hoznak sarjakat.

³ Bradfield Woods, Suffolk. (Rackham 1996: 15)

Manapság az erdők nagyon egysíkúan néznek ki: sok egykorú fa, gyakran egyazon fajta,⁴ az erdészek lehetőségei szerint mind szálfák, az erdőnek nevezett faültetvényekről nem is beszélve. A modern erdészet térhódítása, vagyis körülbelül a 19. század előtt sokkal változatosabb volt az erdők és a magányos fák megjelenése. Gépek nélkül nehéz volt a fák vágása, szállítása és feldarabolása, így igyekeztek mindig a célnak megfelelő fát előállítani.

Szemben a mai korrallal, amikor értéke szinte csak a szálfának van (Halász 1994), korábban, amikor az energia nem a villanykapcsolón keresztül érkezett, hanem mindenki maga állította elő, a tűzifa sokkal fontosabb volt. Tűzifát pedig egyszerűbb, hatékonyabb és olcsóbb sarjakból nevelni, mint szálfákból. Sok helyen láttam már leírva, hogy a sarjak csökkentik a manapság igen divatos biodiverzitást, és ezáltal az erdő ellenálló-képességét,⁵ de egyrészt én még nem láttam olyan erdőt, amely azért pusztult el, mert a *sarjak miatt* nem volt elég biodiverz, másrészt a magról történő erdőfelújítás sem biztos, hogy jobb, mert sokszor nem helyi magot használnak, hanem gondosan kitenyésztett „Überbaum”-ok termését vetik el ott, ahol amúgy semmi keresnivalójuk nem lenne.

Létezik olyan eset, amikor tuskóról, illetve gyökérről sarjaztatni nem lehet, mert állatok legelnek az adott területen; a fiatal sarjak pedig kedvenc csemegéi például a kecskéknél és a teheneknél. Egy tuskó sem örök életű, ha az egyéves sarjakat lelegeli egy tehén júliusban, még megjelennek újak következő tavasszal, ám a harmadik-negyedik alkalom után a tuskó elkorhad. A megoldás az, ha a fát nem töben vágják el, hanem feljebb, kettő-három méter magasan, ahol a legelő állatok már nem érik el a friss hajtásokat. A sarjazás szempontjából – ha úgy tetszik, a fának – mindegy, milyen magasan jelennek meg a sarjak, különbség inkább az ember számára van: nem könnyű létra tetején fűrészelni vagy baltát használni. Tulajdonképpen a szükség szülte öszvérmegoldásról van tehát szó, amely a szálfák magasságát kombinálja a tuskók tűzifatermő képességével: ez a csonkolás. A dolog természetéből adódik az is, hogy a legtöbb csonkolt fa nem erdőben található, hanem mezőkön, legelőken és települések közvetlen közelében.

A legbehatóbban Angliában foglalkoztak a csonkolt fák történetével, magam is Oliver Rackham munkáiban figyeltem fel rájuk (Rackham 1975, 1976, 1980, 1986, 1989, 1996). Elsősorban külsejükkel ragadják meg az embert: egy idős csonkolt fa, amelyből Angliában több ezer van, fantasztikus, groteszk alakot ölt. A csonkolás száz-százötven éve ment ki a divatból Angliában, nálunk valamivel később. A ma is álló fák törzse nagyon vastag, kerületük gyakran hét-nyolc méter is lehet, de nem túl magas, a folyamatos csonkolás miatt pedig törzsük felső része tele van ágbogokkal, dudorokkal. Az utolsó beavatkozás után elképesztő formájú koronákat

4 Egy botanikus őszinte sorai a Visegrádi-hegységről: „A cseres-tölgyes zóna vágásterületein sem a névadó fajok egyes erdei, hanem döntően *Quercus petraea* monokultúrák tenyésznek és a cserjeszint is erős »természetellenes szelekciónak« van kitéve. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy e területeket időről-időre erdőmunkás brigádok keresik fel és a kocsánytalan tölgy kivételével minden fát, cserjét kivágnak.” (Csontos 1996: 11–12)

5 „Szükséges-e elkülöníteni [...] a mag- és sarjeredetet avagy egy állomány természetességi értéke hasonlónak vehető eltérő eredet esetén is? [...] Genetikai értelemben [...] biztos, hogy nem »természetközeli« egy 4-5-ször sarjaztatott állomány.” (Solymos 1998: 32)

növesztettek rengeteg ággal: ha az ember odafigyel, egy a múltban csonkolt fa nehezen eltéveszthető. Nem véletlenül írtam *idős* fát. A csonkolás egyrészt meghosszabbítja a fa életét, másrészt maga a tény, hogy felhasználói csonkolni kényszerültek, azt is jelenti, hogy olyan helyen van, ahol a fahiány jó eséllyel biztosítja fennmaradását. A fa élete azért hosszabbodik meg a csonkolással, mert minden beavatkozásnál újrakezdődik az életciklus, a fa sokkal később éri el azt a kort, amikor a levelekből származó energia már nem tudja fedezni az újabb és újabb évgyűrűk kötelező növesztéséhez szükséges mennyiséget (Rackham 1996: 11–12).⁶ Az is a csonkolt fák fennmaradását segíti elő, hogy jellemzően nem erdőkben vannak. Erdői fák ritkán élnek meg magas kort, ha elérik a „vágásérettséget” (vagyis amikor az erdészek szerint már nem nőnek elég gyorsan ahhoz, hogy az kifizetődő legyen – ez mostanság olyan száz év körül van), kivágják őket. Mindezek következtében a famatuzsálemek jelentős hányada csonkolt fa. A csonkolás – a sarjztatáshoz hasonlóan – nem annyira „természetellenes”, mint amennyire elsőre annak tűnhet. Ismert az erdészek és botanikusok körében a „csúcsháradt” tölgyek jelensége. Az ilyen tölgyek koronájának felső része száradásnak indul, amelyet általában a pusztulás kezdetének szoktak tekinteni. A fára ezek után tényleg pusztulás vár, mert általában kivágják, hogy „rá ne dőljön valakire”. A már említett Oliver Rackham felfedezte, hogy léteznek olyan csúcsháradt tölgyek, amelyek több mint ötven éve vannak ebben az állapotban, de koronájuk alsó része tökéletes egészségnek örvend (Rackham 1996: 12). (Ebből mellel az is következik, hogy mint annyiszor, az emberi élet rövidsége itt is határt szab a megfigyeléseknek: ezek a tölgyek valószínűleg ugyanígy fognak kinézni, amikor a történetüket kutató tudósra már csak egy tábla emlékeztet a temetőben.) Ezek a fák „önmagukat csonkolják”: megszabadulnak néhány águktól, amelyeken azután nem kell újabb évgyűrűt növeszteniük, így ki tudják tolni a levél–törzs egyensúly megbomlásának időpontját, amely a fák életének végét jelenti.

Fát csonkolni számos célból lehet. Magyarországon a folyóvölgyekben a mai napig számos olyan fűzfát látni, amelyek kosárfonó vesszőket termelnek – ezek a botolófűzek. Az ártéri fűzeket azért csonkolják – bár a legeltetés is lehet a kiváltó ok – hogy áradás esetén is vízszint fölött maradjon az ágakat hozó rész. Újabb keletű az eperfák csonkolása. Főleg a fehér eper (*Morus alba*) fontos, mert Magyaror-

6 A fa lombja segítségével energiát termel. Ennek az energiának nagyrészt felhasználja a teljes felületén (ágak, törzs, gyökerek) minden évben kötelezően növesztendő évgyűrűk képzésére. A bejövő és a kiáramló energiamennyiség arányában életének három fő szakasza van. Az elsőben a lombzat dinamikus fejlődik, és az általa termelt energia jóval meghaladja az évgyűrűkhöz szükséges mennyiséget, vagyis a fa „fiatal”. A második, „érett” szakaszban a lombkorona növekedése megáll, de még mindig elég az energia a faanyag növekedéséhez. Amikor a törzs „túlnövi” a koronát, vagyis amikor a levelek már nem tudnak annyi energiát termelni, amennyi elég lenne az újabb évgyűrűkhöz, a fa energiaháztartása deficitessé lesz, a fa belép az „öregkorba”. Az emberi hasonlatokkal azonban óvatosan kell bánni, mert a fának, az emberekkel ellentétben, nincs előre meghatározott élettartama. Ha egy fa rossz talajon áll, lassabban nő, így lassabban éri el az öregkort is. Ha csonkolják, erre utaltam a szövegben, tulajdonképpen egy csomó munkától szabadítják meg, amennyiben törzsének felületét csökkentik, így kisebb mennyiségű évgyűrűt kell növesztenie. A tuskók esetében szinte már az örök ifjúságról beszélhetünk, hiszen a kötelező évgyűrűmennyiség minimális, ellenben a levélzet folyamatosan megújul.

szágon a 17. századtól fogva ez a selyemhernyó fő tápláléka.⁷ A tenyésztő szempontjából legelőnyösebb, ha minél kisebb területen minél több lombos ág nő: a legcélszerűbb módszer a csonkolás. Bár az eperfa nem kifejezetten hosszú életű faj, tekintélyes példányokra lehet bukkanni: Veresegyháza mellett a Sződligeti-patak partján egy földnyelven áll egy 300 cm törzskerületű csonkolt eper, amelynek törzse belül már teljesen üreges, de koronája jó állapotban van.

Érdemes még szót ejteni a dolgozat elején idézett Nagyváthy által említett „szépség”-ről: gyakran esztétikai okból csonkolnak fákat, így adva egységes képet például fasoroknak. A csonkolásnak mára ez az egyetlen használatban maradt formája: a városi fasorok legtöbbször csonkolt fákból áll.⁸ Magyarország egyetlen, mind funkciójában, mind fizikai valójában épen megmaradt történeti vadaskertje, a gyarmatpusztai vadaskert téglafala mellett áll egy csonkolt vadgesztenye, amelynek kerülete 430 cm. Az imént említett eperfához hasonlóan üreges a belseje, amelyben derékig eltűnik egy megtermett ember.

A csonkolt fákat a világ szinte minden táján megtaláljuk. Az északi országokban, ahol hideg a tél, legfőbb felhasználásuk a lombtakarmány előállítására. Norvégiában többféle technikát alkalmaznak, akár tizenöt méter magasságig felnyesve a fák törzsét. Svédországban *löväng*nek, az Alpok keleti részén *Lärchenwiesen*nek vagy *Matten*nek, Krétán *phrygan*ának nevezik azt a területet, amelyet a csonkolt fák jellegzetes külseje ural (Austad 1988; Haeggström 1983, 1998; Rackham 1998: 72).⁹

ELŐZMÉNYEK ÉS FORRÁSOK

Magyarországon is sok csonkolt fa van – mindenki láthatja őket, ha máshol nem a városi fasorokban, de ezek fiatal fák, amelyek a csonkolás egy teljesen más összefüggésében bukkannak fel, mint a fent említett külföldi példák. A kutatás alapvető kérdései tehát a következők voltak: 1) Az Európa minden részén megtalálható csonkolt fák Magyarországon is részei voltak-e a 20. század előtti tájnak? 2) Ha igen, vajon középkori-e a fák csonkolásának hagyománya? 3) Milyen forrásokban és milyen formában bukkannak fel (ha felbukkannak) a csonkolt fák? 4) A forrásokban meghatározható csonkolt fák a csonkolás mely változatát képviselik?

A legelső kérdésre maguk a még létező fák adták meg a választ. Az ismert idős fák futólagos áttekintése során is számos csonkolt fát találtam,¹⁰ a leglátványosabb talán a legalább 5–600 éves szabolcsbákai hárs. Ez a fa élő kapocs a középkorral, és önmagában bizonyítja, hogy a csonkolás létezett a középkorban. Székelyföldön, Farkaslaka közelében olyan helyre bukkantam, amely groteszk csonkolt bükkjeinek egész tömegével semmiben nem marad el az ismert angol példáktól. A farkaslakai

⁷ Lásd például: Kunoss 1853.

⁸ Érdekes egyébként megfigyelni, hogy ez inkább a régebbi fasorokra áll. Újabbban mintha a városokban is kimenne a divatból a csonkolás.

⁹ Érdemes megjegyezni, hogy a fent említett *löväng*eken a fátlan területek nem legelők, hanem rétek.

¹⁰ Többezés lista: Bartha 1994. A könyv sajnos nem jelzi külön, ha csonkolt fáról van szó. Képek: Vajda 1969.

Kalonda-tető azt is bizonyítja, hogy a Magyar Királyságban is létezett a csonkolt fákkal kombinált legelőterület, amely a csonkolás legfontosabb felhasználása volt a középkori Európában. Ehhez a helyhez hasonló a Bakonyban a Pénzesgyőr és Hárskút közötti hatalmas terület. Itt is több száz csonkolt bükkfa áll, a legnagyobbak kerülete több, mint öt méter.¹¹ A földrajzi nevek is megőrizték a csonkolt fák helyét: szerte az országban több száz „Csonkás” található. Az írásos forrásanyag hasonlóan használhatónak bizonyult: a 14. századtól felbukkan a „csonkafa” szó.

A magyar kutatók közül a néprajzos Takács Lajos volt az egyetlen, aki foglalkozott a csonkolt fák történetével (Takács 1976: 46, 1980: 160–166, 1987: 46–47). Sajnálatos módon ő azonban félreértelmezte a jelenséget, és az erdőirtás egyik módjának tartotta. Annyiban volt igaza, hogy néhány 18. századi adata szerint csonkolásnak hívták azt is, ha más módon elpusztítandó fák ágait levagdosták. Arra azonban nem mutatott rá, hogy ha egy élő fa ágait levágják, az *önmagában* csak a legritkább esetben vezet a fa pusztulásához. (Az e dolgozat elején idézett Nagyváthy János sokkal pontosabban írta le, mi történik ha egy fát „tsonkáznak”). Valójában a Takács által elősorolt források majd mindegyike a fent vázolt csonkolásról beszél,¹² és kivétel nélkül az 1700-as évekből származik. Mind a még életben lévő fák, mind az írásos anyag azt mutatja, hogy a hagyomány ennél sokkal régebbi, legalább középkori.

A fák történetét háromféle forrás segíthet megérteni. *Egyrészt* az írott anyag, amelyben itt és most nem fogom átlépni a 16. századot: jobbra középkori oklevelekkel dolgozom. A kora újkori írott források mindazonáltal pontosan olyan fontosak, mint a középkoriak, és talán eligazítanak a későbbiekben abban, miért következett be az a szemléletváltás szerte Európában, amely végül a csonkolás felhagyásához vezetett. *Másodsorban* a képi forrásanyag használandó fel: minél korábbi olyan képeket, metszeteket, rajzokat kell keresni, amelyek felismerhetően egy csonkolt fát vagy facsonkolást ábrázolnak. *Harmadsorban* a régészetet kell segítségül hívnunk. A régészeti forrásanyag itt – felfogásom szerint – mindazt jelenti, ami a tájban látható vagy helynevek segítségével megőrződött. A meglévő fák is idetartoznak, hiszen nem pusztán botanikai szempontból vizsgáljuk őket, hanem mint emberi tevékenység eredményeit is.

ÍROTT FORRÁSOK

„[A határ] a nagy közútnál kezdődik, innen a pap rétéjéhez tart, majd a Sumug hegy alatt elhaladva Luthardus rétéjénél van. Innen aztán egy folyó forrásához megy, amelyet köznyelven Egrugnak hívnak, és itt egy fűzfa van. Ezután egy nagy

¹¹ Ezt a területet már nem legeltetik, így lassacskán visszaerdősül. A Pangea Természetvédelmi Egyesület megkezdte a fák katalogizálását. Jelenleg körülbelül 250 fánál tartanak, de még korántsem értek a munka végére. Ezúton köszönöm, hogy bakonyi terepmunkámon magam is az Egyesület pénzesgyőri házában lakhattam.

¹² Annyit végül maga is belát, bár láthatóan idegenkedve, hogy „A facsonkok, csupasz törzsek tehát nemcsak irtásos tevékenység eredményeképpen keletkezettek, hanem a hajdan oly fontos lombta-

úton át Bocon földjéhez megy, innen pedig az Egrug vízen át egy megjelölt tölgyfához. Ekkor visszafordul kelet felé egy cserjésen át egy árokig, ahol egy csonkolt tölgyfa (*detroncata quercus*) van. Ettől egy völgyben leereszkedve egy réten át halad a nagy útig, és ennek az útnak a szélén van egy nagy árok, ahonnan visszatér a már mondott helyre.”¹³

Az összes középkori forrás közül a tájtörténész számára a határjárások a legfontosabbak. Egy határjárás során a szó szoros értelmében végigjárták egy terület határát, és a feltűnőbb tereppontokat írásban is rögzítették. Voltaképpen ezek a határjárások helyettesítették a 18. századig a térképeket, és azokhoz hasonlóan rengeteg információt tartalmaznak mindarról, ami a tájban látható volt. Fajta szerint megjelölt fákból (nem a modern botanikus szemével persze, vagyis nem különböztetik meg mondjuk a kis- és a nagylevelű hársat) több ezer van felsorolva. Az adatok statisztikai értelmezése bonyolult kérdés,¹⁴ engem most azonban nem a statisztikák érdekelnék, hanem az egyes fák leírásai. Ha feltesszük, hogy a fák csonkolása a középkorban is létezett, akkor ezeknek a fáknek a határjárásokban is benne kell lenniük. Nem állítom, hogy valamennyi csonkolt fa ilyen formán meg is jelenik a határjárásokban, hiszen néha még azt sem árulja el az írnok, milyen fáról van szó, egyszerűen csak annyi szerepel, hogy a határ egy fánál volt. Egy csonkolt fa azonban, különösen ha a friss sarjak csak néhány évesek, feltűnően másként néz ki, mint egy szálfá, így talán arra készítheti az írnokot, hogy ezt valahogyan jelölje. Bár a határjárások sokszor nagyon sematikusak, előfordul, hogy részletesebb leírást kapunk egyes fákról: elmondják, hogy fiatal, görbe, kiégett, kéttörzsű, kettétörte a szél vagy éppen merre hajlanak az ágai.¹⁵ A fák csonkolása egyébként önmagában is jelezte a határpontot. Angliában bevett gyakorlat volt a középkorban csonkolt fákkal jelezni egy erdő határát, Magyarországon számos 18. századi határjárásban találunk csonkolt fákat (Rackham 1996: 123, Takács 1987: 46–47).

Csonkafa

A „csonka” szó nagyon ritkán fordul elő a forrásanyagban, mindig „csonkafa” illetve „csonka+fafajta” forma szerepel. A Magyar Oklevélszótár kilenc esetet sorol

kormány előállítására, és egyáltalában a korszerű erdőgazdálkodás bevezetése előtt általánoságban divatozó favágási módok következtében.” (Takács 1980: 165)

13 Ganna (Veszprém megye) határjárása, 1171-re keltezték, de valószínűleg 1234 körül keletkezett. PRT VIII. 256–260.

14 Rackham 1986: 209–211. Rackham 787 fát talált az angolzász (1066 előtti) határjárásokban. Közel negyven százalékkal a galagonya viszi a prímet. A Pilisben az általam talált 17 középkori határjárásban – meglepő módon, hiszen az ember a tölgyet vagy a bükköt várná – a dió és a vadkörte állnak az első helyen (Szabó 1998: 8). Rómer Flóris a *Codex Diplomaticus*-ban a tölgyfát találta meg a leggyakrabban, ám a megállapítását alátámasztó adatsor nagyon foghíjas (Rómer 1860: 226–385).

15 Például: ZsOkl V. 82. 1415: „ad quendam arborem *zyl* curvatam”; OklSz 245. 1302: „venit ad arborem tul fytol dictam” (a „tul” tölgyet jelent); HO VIII. 411. 1300: „tres arbores nucum, ubi quarta per ventum percussa fracta esse dicitur”. ÁÚO X. 235. 1296: „deinde vadit ad alias tres arbores fraxsiny, wlmj et ylicis stantes coniunctim, quarum rami inter se mixtim creuerunt”.

fel, magam csak egy újabbra bukkantam.¹⁶ A kilenc fa közül három fűz, három körte, kettő nyár és egy tölgy, egyről pedig nem tudunk meg közelebbit. Ebből csak a körte tűnik furcsának: miért csonkolnának egy olyan fát, amely elsősorban termése miatt értékes (mégha vadkörte is). A választ nem tudom, de a visegrádi Nagy-Villámon találtam egy terebélyes vadkörtét, amelyet láthatóan csonkoltak valamikor a múltban, és kövekkel van körberakva. A csonkolás mellett a kövekkel körberakás is a határfák megjelölésének módja volt a középkorban és a kora újkorban. Ez a fa mai formájában akár egy határjárás illusztrációja is lehetne.

Truncus, tőke, törzsök

Ha ennyi lenne az összes anyag, akkor leszögezhetnénk, hogy mégha jellemző részei is voltak a középkori tájnak a csonkolt fák, ez csak nagynéha mozgatta meg a határjárók fantáziáját annyira, hogy bekerüljön az oklevelekbe. Van azonban egy olyan latin szó, amely sokkal gyakrabban fordul elő a határjárásokban,¹⁷ és valami hasonló jelenséget jelöl: ez a *truncus* illetve más helyesírással a *truncus*. Voltaképpen logikus is, hogy egy megfelelő latin kifejezést keressünk, hiszen a határjárások latin nyelven íródtak, és a magyar szó megadása csak az esetek kis részében történt. Itt azonban másról van szó: a *truncus* sosem kapcsolódik össze a „csonká”-val, magyar jelentése, amint látni fogjuk, más volt. Mégis érdemes vele foglalkoznunk, mert elemzése arra mutat rá, hogy a középkorban a használatból mára már kikerült szavakat is alkalmazták a csonkolt fákra.

A *truncus* szinte formulaszerű része rengeteg határjárásnak, tulajdonképpen ha egy fáról írnak, három fajtáját különböztetik meg: lehet „dumus”, vagyis bokor; „arbor”, vagyis fa; és *truncus*.¹⁸ Ezek közül legáltalánosabb a „fa”, de a „bokor” sem feltétlen azt jelenti amit ma. Egy „tölgybokor” ma értelmetlen kifejezésnek tűnik, mert a modern nyelv azt a növényt nevezi bokornak, amely fás szárú, de nem lesz belőle szálfá. Számomra itt és most azonban a *truncus* az érdekes. Nem egyszerűen olyan elhalt fák tönkjeiről van szó, amelyeket túl nehéznek tűnt kiásni a földből, így hagyták őket lábon elkorhadni?¹⁹ Ennek több dolog is ellentmond. Egyrészt olyan korban vagyunk, amikor képesek voltak egy házhely adásvételénél kikötni, hogy a most ültetett fűzfák nem eladók²⁰ (fűzfát ültetni a világon a legegyszerűbb dolog: ha elég nedvesség van a talajban, le kell szűrni a földbe egy frissen levágott ágat, és ezzel kész), vagy amikor a bakonyi erdőóvók csak akkor voltak hajlandók kiegyezni a pannonhalmi apát népeivel, ha azok beleegyeztek, hogy ezentúl

¹⁶ Károlyi II. 135. 1431: „pervenit ad quendam arborem chunkafa dictam”. Nyilván vannak még példák, de a több ezer középkori magyar határjárás feldolgozása még várat magára.

¹⁷ Ebben a dolgozatban közel negyven oklevélből dolgozom, a lista bővítése időigényes, de egyszerű.

¹⁸ Például: ZsOkl V. 247. 1415: „ad duas arbores vulgariter *thulfa* et *nyrfa*”; OklSz 166. 1343: „ad alium dumum transeundo qui vulgariter dicitur *egerbokur*”.

¹⁹ Eddig így értelmezték a szót, a forráskiadványokban általában „tönk”-nek fordítják.

²⁰ Kolozs I. 201.

élő fához nem nyúlnak az erdőben.²¹ 1464-ben a ráckeveiek kijárták Mátyás királynál, hogy az egész Csepel-szigeten száraz fát gyűjthessenek.²² Hosszasan lehetne még példákat sorolni arról, hogy a középkori ember egyáltalán nem bánt pazarlóan a fákkal, legalábbis voltak olyan területek, ahol sokkal kevesebb volt annál, hogy ezt megtehetette volna. A *truncus* viszont *terminus technicus*ként bukkan fel a legkülönbözőbb helyeken. Másfelől a *truncus* előfordulási eseteinek majdnem mindegyikében megtudjuk azt is, milyen fáról van szó.²³ Egy már pusztulófélben lévő, levelet nem hozó fánál gyakran igen bajos lett volna eldönteni, milyen fajta volt.²⁴ A célnak – az utódok számára felismerhetően leírni a fát – sokkal jobban megfelelt volna, ha nem azzal bíbelődnek, hogy megállapítsák, milyen fajta volt a már halott fa, inkább leírják legfeltűnőbb tulajdonságát: azt, hogy kiszáradt. Harmadrészt több olyan esetet is ismerek, amikor kifejezetten kiszáradt, elpusztult fák tönkjeiről írnak. Például a Veszprém megyei Uzsán egy határper részét képezte egy ilyen tölgy, a *truncus* szó mégsem került elő.²⁵ Ung megyében 1337-ben egy határ egy szakasza érintett „néhány kiszáradt fát, amelyek gyökereikben még álltak.”²⁶ Ezt a körülírást könnyen kiválthatta volna a *truncus*, ha ilyesmit jelentett volna.

A *truncus* tehát élő fát jelentett,²⁷ és így az egyszerű *arbor* jelentését szűkítve valamiféle speciális formára, használatra kell, hogy utaljon. Az oklevelekben azonban, sajnos egyáltalán nem szokatlan módon, hiába keresnénk leírást arról, hogyan is jött létre egy *truncus*. Középkori magyar gazdaságelméleti írások nincsenek, a favágás különböző módzatait pedig végképp nem tartotta leírásra méltónak az amúgy is szűk írástudó réteg. Egyetlen segítségünk a szó korabeli magyar jelentése lehet. A 14–16. századi glosszáriumok és szótárak kétféle magyar szót adnak meg a *truncus* eredetijeként. Egyik a tőke, másik a törzsök.²⁸ Mindkét jelentést sikerült egy,

21 ÁÚO II. 314-315. 1258.

22 Magdics 21.

23 Például: Károlyi I. 304. 1368: „ad verticem cuiusdam montis, in cuius latere pervenissent ad unum truncum arboris vulgo nyar vocate meta terrea circumfusum”; ZsOkl III. 641. 1412: „penes quondam silvam glandinosam iuxta truncum arboris ilicis”.

24 A pest megyei Szada határában áll egy jókora kiszáradt, és ágaitól megfosztott fatörzs. Törzsének kerülete 240 cm, ezzel az országban az általam ismert madárcezesznyék (*Cerasus avium*) között az ötödik legnagyobb volt. (A legnagyobb élő cseresznye a pénzesgyőri legelőerdőben áll, kerülete 440 cm (!). A második a Buda melletti Nagykovácsi Faizási erdejének határára díszíti, kerülete 380 cm. Negyedik helyen állt egy 330 cm-es, nemrégiben kidőlt fa Hont mellett a Jelenc-hegy oldalában. Továbbá lásd Bartha 1994: 173.) Amikor én láttam (1999), még megvolt a kéreg egy darabja, így a nagyon jellegzetes körkörös csíkozásról felismerhető volt a fajta, ám néhány éven belül elkorhad a maradék kéreg is, és akkor egyáltalán nem lesz egyszerű megmondani, milyen fa kiszáradt törzse látható. Egy botanikusnak vagy egy bútorasztalosnak nem fog problémát okozni a dolog, de nehezen hihető, hogy a középkori határjárók között mindig akadt valaki, aki megbirkózott ezzel a problémával.

25 Zala I. 473–475.

26 Sztáray I. 126. 1337: „venit ad quasdam arbores exsiccatas, tamen in radice stantes”.

27 Ezt néha ki is hangsúlyozzák: ZsOkl III. 217–218. 1411: „sub quodam tronco vivo magno.” ZsOkl IV. 281. 1413: „truncum arboris vive kewrus”.

28 Glosszárium 710, 715. A „törzsök” Anonymusnál is megtalálható „ultra silvam Tursoc” formában. SRH I. 76.

illetve három esetben oklevélben is megtalálom.²⁹ A törzsök mára szinte teljesen eltűnt szó, a törzsökös nemesből hangzik talán ismerősnek. A tőke megmaradt, alapvetően három jelentéssel: egyik a „kivágott fának a talajban maradó része a gyökerek nélkül” illetve ehhez kapcsolódóan ugyanezen rész a földből kiemelve – favágótőke például. Második jelentésben szőlőtőke, a harmadikat pedig valamennyi érdeklődő olvashatja Karl Marxnál.³⁰ Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a pusztá párosításon kívül Murmellius 1533-as *Lexiconja* meg is határozza, mi egy tőke: „Die lenge ader stam des boms von der wurtzel bis an die este” vagyis „A fa hossza vagy törzse a gyökértől az ágakig.” Tökéletes definíció: ha egy határjáró bizottság azt írta, hogy egy tőkét látott,³¹ olyan fát írnak le, amely szinte csak egy törzs és nincs vagy nagyon kicsi a koronája, de él: ilyen egy használatban lévő csonkolt fa. Ez egyébként azt is megmagyarázza, miért nem tesznek egyenlőségjelet sosem a „csonkafa” és *truncus* közé. Egyazon dolog kétféle megközelítéséről van tudniillik szó. A csonkafa a fa meghatározott használatára (a csonkolásra) utal, a tőke, illetve törzsök pedig magára a növényre. Angolul ugyanígy megkülönböztetik a „pollard tree”-t (csonkolt fa) és a „bolling”-ot, amely a törzsök. A határjárások során inkább hajlottak arra, hogy a látványt rögzítsék, mint a felhasználás módját. Az egyetlen kapcsolódási pont a *truncus* és „csonka” szavak között igei formájuk. Verancsics 1595-ös szótára szerint „truncare: chonketanni”, a fejezet elején szereplő gannai határjárás általam „csonkolt fá”-nak fordított tölgye az eredetiben „detruncata quercus”. Egy 1364-es zalai határjárás ennél kicsit többet árul el: itt egy „felül csonkolt tölgyfánál” („in arbore ilicis desuper truncata”) van a határpont.³² 1296-ban Tolna megyében egy „ágaitól csonkolt tölgyet” („unam arborem yliceam ramis truncatam”) jegyezték fel.³³ Magát a cselekvést hívták csonkolásnak, csontolásnak, csonkításnak, az eredményre külön magyar szóként élt a tőke és a

29 Károlyi I. 272. 1366: „postmodum venissent ad unum truncum in latere unius silve ad usum ulmi (!) vulgariter zyltursuk” Nem láttam ugyan az eredetit, de az „usum” annyira értelmetlen itt, hogy biztosan elírásról illetve félreolvasásról van szó, mindazonáltal a mondat értelme (az „ad usum”-ot kihagyva) világos. AnjOkI I. 183. 1302: „in quodam loco ubi est quidam truncus Byktuke vocatus”. HO VII. 233. 1293: „iungit quendam truncum qui Egurthuke vocatur”. MOL Df 17193. 1471: „inter duos troncos thewke dictos” Ezekén kívül megjegyzendő, hogy a dolgozat elején lévő Biblia-idézet folytatásában is szerepel a *truncus*, amelyet Károli Gáspár „törzsök”-nek fordított. Jób 14: 8, 9: „si senuerit in terra radix eius et in pulvere emortuus fuerit *truncus* illius, ad odorem aquae germinabit et faciet comam quasi cum primum plantatum est.” „Még ha megaggodik is a földben a gyökere, és ha elhal is a porban *törzsöke*: A víznek illatától kifakad, ágakat hajt, mint a csemete.”

30 „Tőke” szócikk. In: *Magyar Értelmező Kéziszótár* II. 1392. Érdemes megjegyezni, hogy az első jelentés már „népies” kitételrel szerepel.

31 Sosem szabad elfelejtenünk, hogy egy határjárás minden egyes szavát magyarról fordították latinra, itt nincs mesterséges, mondjuk jogi terminológia, hanem a meglévő valóságot kellett valahogyan belegyömöszölni az erre nem mindig hajló latin nyelvbe. A korai határjárások, például a tihanyi alapítólevélben lévőek pontosan azt mutatják, hogy akkoriban még egyáltalán nem tudtak mit kezdeni ezzel a feladattal.

32 PRT VII. 530–531.

33 ÁÚO X. 236.

törzsök, amelyek fordításában aztán a latin igéből indultak ki.³⁴ Nem csak a magyar klerikusok problémája volt ez: Angliában csak részletes kutatás derítette ki, hogy a csonkolt fák neve, ki tudja miért, a latin „robur” volt, amely a mai botanikai nyelvben a kocsányos tölgy (*Quercus robur*) (Rackham 1980: 182).

Figyelemre méltó a tőke második jelentése is, a szőlőtőke, amely egyébként szintén középkori. Nem tudom melyik a korábbi, de a jelentésátvitel nagyon érdekes. Egy szőlőtőke ugyanis működését tekintve leginkább (mai szóval) egy tuskóra hasonlít. A módszertől függően mélyebben vagy magasabban visszametszik minden évben, a termés pedig a friss sarjakon jelenik meg. Nem ültetünk minden évben új szőlőt: a tőke állandóan újabb és újabb sarjakkal biztosítja, hogy jövőre is legyen bor. A szó harmadik jelentése is nyilván ebből az önmagát újrateremtő képességből adódik, hiszen a meglévő tőke a bankba berakva pontosan úgy hozza a kamatot, ahogyan a tőke a sarjakat. Visszakanyarodva a fákhoz: egy sarjzatott tuskóval is ugyanez történik, a különbség annyi, hogy itt nem a gyümölcs az értékes, hanem az ágak. Murmellius szerint „Ramus, quod de ipso trunco arboris (Ág, amely ezen fátőkéből [származik]): tőke ága”, amely újabb bizonyíték arra, hogy a *truncus* nem halott tönk, hanem nagyon is élő tőke.

Tőke és törzsök: latin fordításuk ugyanaz volt, de magyar jelentésük ettől még különbözhetett. Szeretném azt hinni, hogy a tőke a mai szóhasználat szerint a tuskó volt, a törzsök pedig a csonkolt fa, hiszen az utóbbi a „törzs” szót hordozza magában, de erre semmiféle alapom nincs. Érdemes megjegyezni, hogy bár a két szó hasonlít egymásra, ez bizonyítással nem több véletlennél. A „tőke” szótöve a „tő”, amely finnugor eredetű. A „törzsök” esetében viszont már azt sem tudják megmondani a nyelvészek, vajon a szó a „törzs”-ből származik-e, vagy esetleg éppen fordítva. A szócsoport eredete ismeretlen. Elvben tehát két teljesen különálló szóval állunk szemben.³⁵ A fő gond azonban az, hogy a források, mint láttuk, majd’ mindig *truncus*-t írnak, így a két magyar szó megkülönböztetésére nincs esély. A középkorra vagy eltűnt már a különbség, vagy a korabeli latinba nem került be.

Ugyanezt a kérdést visszajára fordítva, azt sem tudom, a *truncus* vajon csonkolt fát, vagy (mai szóhasználattal) tuskót jelentett-e. A határjárásokban szereplő egyes fák helyzetéből az következik, hogy mindkettő lehetett. Felsőhalásznál (Zemplén vármegye) egy eresztvényerdő közepében írtak le egy tőkét, itt pedig, hacsak korábban nem volt legelő a terület, nem sok keresnivalója van csonkolt fának,³⁶ annál inkább egy tuskónak, hiszen az eresztvényerdők a sarjerdő egyik fajtáját jelentették. A legtöbb törzsök mindazonáltal magányos faként szerepel, tehát sokkal inkább lehetett csonkolt fa, mint tuskó, hiszen az utóbbinak a legelő állatok miatt sok esélye nem lett volna az életben maradásra.

³⁴ Az is lehetséges azonban, amint később még visszatérek rá a helynevekkel kapcsolatban, hogy a csonkolt fa az itt használt értelemben modern szó. A középkorban ezen verzió szerint csak a „tőke” és a „törzsök” volt ismert, és a forrásokban szórványos előforduló „csonkafák” természetes okok miatt (villám, szél) megcsonkult fák voltak.

³⁵ „Tőke” és „törzsök” szócikkek. In: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. III. 957, 975–976.

³⁶ ZsOkI III. 217-218.

CSONKOLT FÁK KÉPEKEN

A tájtörténeoszt általában nem kényeztetni el a képi forrásanyag. A csonkolt fák a ritka kivételt képezik, talán azért, mert annyira jellegzetes a külsejük (Haeggström 1994).³⁷ A leghíresebb ábrázolás – nem a fák miatt – minden bizonnyal a Berry herceg egyik óráskönyvében (15. század) egy folyó partján látható hat csonkolt fűz (Longnon–Cazelles 1989). Sok csonkolt fát találhatunk az idősebb Pieter Brueghel képein is. A legismertebb magyar vonatkozású képek Wilhelm Dilich városokat ábrázoló rézkarcai, melyek közül többen is csonkolt fák láthatók (például Vác és Fehérvár, mindkettő 1600 körül). A legkorábbi általam ismert magyar példa a vitfalvai (ma Vitkovce, Szlovákia) templom egyik 14. század közepén készült freskója, amely a Szent László-legendát ábrázolja.³⁸ (1. kép) Templomi freskókon az ember ritkán számíthat bármi másra mint a „fa” ábrázolására, a vitfalvai freskón mégis három egészen különleges példány látható. Ezeket fejmagasságban kettévágták, és a vágás helyén már néhány friss hajtás is látható. A festő nem törekedett arra, hogy egyedi fákat ábrázoljon – realizmusra, ha úgy tetszik –, a fák törzsén díszítőmotívum látható, a levelek pedig erős túlzással nyár- esetleg hársfalevelek. Mégis azt hiszem, nem belemagyarázás az, ha a képen frissen csonkolt fákat vélek felfedezni.³⁹

Egyértelműbb ennél az 1579-es Nagyszombati Kalendárium, amelyben február hónapnál a fő tevékenység, a vetés mellett, egy fát csonkoló alakot látunk.⁴⁰ (2. kép) Érdemes azt is megjegyezni, hogy a kezében tartott balta ugyanolyan formájú, mint a középkorban használatosak. A fa fajtáját meghatározni ismét nem lehet, maga a helyzet viszont teljesen életszerű. A csonkolt fa egy szántó közepében van: a szántó pedig a nyomásrendszertől függően néhány évenként parlagon marad, és állatok legelnek rajta. Ha innen tűzifát akar valaki, azt csak csonkolt fákkal érheti el.

RÉGÉSZETI ESETANULMÁNY: PUSZTASZENTISTVÁN

Szerte az országban találhatóak „Csonkás” nevű helyek. A modern katonai térképeken körülbelül harminc ilyen helyre bukkantam eddig, de számuk összesen több százra tehető. Ezek a nevek, amennyire ez jelenleg követhető, kora újkoriak vagy még későbbiek. Már korábban is utaltam rá (vö. 35. jegyzet), hogy a „csonka” szó alig bukkán fel a középkori forrásokban, így lehetséges, hogy az itt vizsgált értelemben névszóként – így helynévként is – modern fejlemény. Ezt figyelembe véve egy „Csonkás” dűlőnév esetén nagyon nehéz eldönteni, hogy az adott helyen a középkorban is álltak csonkolt fák, de a terület csak később kapta mai nevét, vagy a használat és a név egykorú. A következőkben egy olyan helyet szeretnék bemutatni,

³⁷ Amint azt Carl-Adam Haeggström professzortól tudom, gyűjteménye mintegy 200 olyan művészeti alkotást tartalmaz a legkülönbözőbb korokból, amelyeken csonkolt fák láthatók.

³⁸ László 1993: 121–126. Az itt látható kép összesítő tusrájz Hanula József másolatai alapján.

³⁹ Köszönöm Sallay Dórának, hogy a képre felhívta a figyelmemet.

⁴⁰ Belényesy 1956: 529.

1. kép. A Szent László-legenda a vitfalvai templomban. (14. század közepe)

Böjt elő hauer.

2. kép. Február a Nagyszombati Kalendáriumban. (1579)

amelyet „Csonkás”-nak hívnak, de ez a név a 20. század előtt nem bukkan fel. Az ott található csonkolt fák ugyanakkor kétségtelenül öregebbek, mint száz év.

Pusztaszentistván Pesttől kelet felé jó harminc kilométerre, Mende mellett található, a Tápió északi partján. Közigazgatásilag Mendéhez tartozik. A környék gazdag középkori – és régebbi – régészeti lelőhelyekben; maga Mende bizonyosan késő-középkori település, ám a tőle nyugatra fekvő, ma nem létező Bille, a keletre fekvő Oszlár, Sáp és Süly Árpád-koriak (Györffy 1998, Miklós 1981). Szentistván némileg problémásabb: a régészeti anyag Árpád-kori falura utal, amely a késő-középkorban elnéptelenedett, a Tápió túlszéli részén lévő palánkvarat ásató Miklós Zsuzsa szerint szoros összefüggésben ezzel a várral. A problémát az írásos anyag teljes hiánya jelenti; bár ez a magyar viszonyok között egyáltalán nem lenne szokatlan, azért az mégis furcsa, hogy a környék összes nagyobbacska falváról – a régészeti lelőhelyből következőképpen Szentistván is az volt – van írásos emlék, kivéve Szentistvánt.⁴¹ Neve alapján valószínűleg 1083 (István király szentté avatása) a *terminus post quem*. A török összeírásokban találkozunk vele először, 1559-ben lakosai nincsenek, az akkor 41 családot számláló (Rákos)Csaba lakosai használják kaszálónak (Káldy-Nagy 1985: 168, 564). Összességében megállapíthatjuk, hogy majdnem biztosan a középkorban elnéptelenedett településről van szó, amely a 13. századig volt lakott. A 17. század elejére aztán a környék összes többi falva is lakosok nélkül maradt hosszabb-rövidebb időre. Az 1653-ban újratelepített Süly bérlői Mendét, Szentistvánt és Billét, amelyek mind puszták a század második felében (Kocsis 1979).⁴² Mende 1727 és 1737 között lesz újra lakott. Szentistvánra a katonai felmérés térképei szerint 1800 körül tértek vissza a lakosok. Az első felmérésnél (1782–84) még üres a terület, a második térképsorozaton (1860–61)⁴³ már látható Pusztaszentistván, amely újabbkori fennállásának rövid ideje alatt is sokat változott. Jelenleg csak a Tápió északi oldalán húzódik, de a térkép tanúsága szerint korábban a déli partra is átnyúlt, sőt, a harmadik katonai térkép⁴⁴ éppen a déli részt nevezi Pusztaszentistvánnak, az északit pedig Kis-Pusztaszentistvánnak. A faluba mindazonáltal hiába tértek vissza az emberek, önálló település már nem lett (Szabó 1931: 19–20).

A település Csonkás nevű része észak-keleten, a Tápióba folyó patak bal partja mentén hosszan nyúlik el. Itt számos, különböző korú csonkolt fa látható, többnyire magyar kőrisek (*Fraxinus angustifolia* ssp. *pannonica*). A legnagyobb kőris átmérője

41 Nem talált semmit Miklós Zsuzsa, de az egész Pest megye 14–15. századi történetét feldolgozó Tringli István sem, bár a többi környékbéli pusztát gyakran emlegetik (Tringli 1999). Korai határjárásokból sok vonatkozik a területre, különösen a Pest-megyei átlaghoz képest. Oszláron három ekealja földet jártak meg 1252-ben, majd két részre osztották a települést 1274-ben. Sáp délnyugati részét 1279-ben, 1280-ban és 1283-ban is körülhatárolták. A tőlük délre fekvő Úri teljes határát 1337-ben foglalták írásba (Györffy 1998: 535, 555, 562). Az első oszlári határjárás majdnem a kérdéses földdarabra vonatkozik, hiszen dél felől Úrit, északnyugatról pedig Apátit említik. Szentistván, legalábbis ahogyan elképzeljük, a kettő között helyezkedett el. A határjárásban itt egy bizonyos Oltuman földjei vannak. Nem tudjuk, ezek a földek Oszlár részét képezték-e (a határjárás tudniillik csak Oszlár egy darabjáról szól), esetleg Szentistván maga volt Oltuman földje.

42 Ezeket az információkat erősítik meg a korabeli dica- és dézsmajegyzékek is. (Szakály 1989)

43 Hadtörténeti Múzeum, Térképtár, II. katonai felmérés XXXIV – 51.

44 Hadtörténeti Múzeum, Térképtár, III. katonai felmérés 5063/1

360 cm, a többség 280 cm körül van, összesen legalább hét fa jöhet szóba.⁴⁵ Elég szabályosan helyezkednek el, tehát elképzelhető, hogy valaki ültette őket, de mivel egy alföldszéli patakpart a magyar kőris természetes élőhelye, az is lehetséges, hogy szabályosnak tetsző rendben meghagyott fákat látunk. Fontosabb kérdés, hogy mennyi idősök a fák. Ezt megbecsülni sajnos igen nehéz. Nincs egyértelmű $X \text{ cm} = X \text{ év}$ egyenlet, még az egyes fafajokra lebontva sem. Egy jó helyen álló fa kétszer olyan gyorsan nőhet, mint egy rosszabb helyen lévő (Csontos–Tamás–Kalapos 2001), amennyiben egyáltalán jó és rossz itt érvényes kategóriák.⁴⁶ Ezek a kőrisek szabadon állnak, víz közelében elvileg gyorsan nőnek. A csonkolás viszont lassítja a növekedést, hiszen minden ágváágás után évekre telik mire a fa „összeszedi magát” és az eredeti növekedési sebességét ismét eléri. Ezek után a legöregebb fát körülbelül 120–130 évesnek becsülöm. A katonai térképek félig-meddig alátámasztják becslésemet: az első felmérés nem mutat fákat a területen, a második néhány fát ugyan mutat a patak partján, de fasort semmiképpen. A harmadik katonai térkép ismét üres területet jelöl, ami azt jelentené, hogy ha a felmérés után rögtön elkezdtek nőni a fák a területen, akkor esetleg nem tévedtem túl sokat. A probléma itt az, hogy – tudtommal – még senki sem próbálta meg ellenőrizni, mennyire megbízhatóak a térképek a magányos fák ábrázolásában,⁴⁷ valamint az, hogy a fák attól még meglehetettek, hogy nem ütötték meg a térképre való felkerüléshez szükséges mértéket. Megjegyzendő, hogy a természetes kőrisek a mai turistatérképen sincsenek jelölve. Összességében biztosat korokról csak akkor tudhatnánk, ha valamelyik fa kidőlné, vagy kivágnák és meg lehetne számolni az évgyűűit.⁴⁸

A kőrisek többsége csonkolva van, ám nem a szokványos módon. Elölről (a patak felől) és még inkább oldalról nézve tisztán látszik a csonkolás nyoma, ám hátulról (a hajdani Oszlár puszta felől) már nem. Ha mindez egyetlen fánál lenne megtalálható, akár véletlen is lehetne, de itt legalább négy ilyen kőris van. Amennyire meg tudom állapítani, ezeknél a fáknál hagytak egy vezérágat, a patak felőli oldalon viszont a szokásos módon csonkolták a őket. Ezt úgy érték el, hogy – emlékezzünk Nagyváthy idézetére a dolgozat elején – ahol levágtak egy ágat, ott egy „gally helyén esztendő múlva tizenkettőis” sarjazott, ezeket ismét levágták, és így tovább, de a hátsó, közvetlenül a törzsök részét képező ágat hagyták tovább nőni.

Fát csonkolni sokféle okból lehet. Itt a látvány dominál, így aki ezeket a fákat csonkoltá, az a kőriseket megpillantó figyelmét szerette volna felhívni valamire. Analógiáért ismét Angliában kutatva megállapíthatjuk, hogy ott a mai napig rengeteg csonkolt fa őrzi különböző birtokok határát. Egy 18. századi birtoktérkép segítségével úgy gondoltam, hogy Pusztaszentistvánon is valami hasonlóról van szó.⁴⁹ Bár nehéz pontosan megállapítani, úgy tűnik, a csonkolt kőrisek a hajdani Oszlár és Szentistván határán állnak. Az, hogy ez volt-e a középkori határ is, nem tudjuk. A birtokhatárok mindazonáltal – pontosan azért, mert a helybéliek sokat foglal-

⁴⁵ Köszönöm Banyó Péternek, hogy a mérésben segített.

⁴⁶ Végül is miért lenne jó az egy fának, hogy gyorsan nő?

⁴⁷ 300 évesnél idősebb fa jócskán akad szerte az országban, így a feladat könnyen kivitelezhető lenne.

⁴⁸ Fúróval is lehetne mintát venni, ez azonban a dolgozat készítésekor számomra nem volt elérhető.

⁴⁹ MOLT S 87. 30.

koznak velük – a táj talán legstabilabb elemei. Lehetséges, hogy a Csonkás kőrisei egy olyan határt őriznek, amely 800–900 éve fennáll. Itt érdemes megjegyezni, hogy Sáp 1279-es határjárásában egy bizonyos Sági János házatól nem messze az oklevél egy *truncus* említ. 1283-ban, ugyanitt még mindig állt ez a törzsök, ezúttal azt is megmondták, hogy tölgy.⁵⁰ Ennek a fának persze semmi köze a mai kőrisekhez, de bizonyítja, hogy a csonkolás létezett a középkorban ezen a vidéken.

ÖSSZEFOGLALÁS

A dolgozat elején megfogalmazott négy fő kérdés közül háromra választott az eddigi kutatómunka. Úgy tűnik, a csonkolt fák Magyarországon is a középkori táj részei voltak, csakúgy mint Európa többi részén. Három egymástól független forráscsoportban (írott, képi és régészeti források) sikerült nyomukra bukkanni. A határjárásokban a *truncus* szó utal rájuk, egyéb írott forrásban nem található meg. A *truncus* magyar megfelelői a „tőke” és a „törzsök” szavak, melyeknek csonkolással kapcsolatos értelme mára kiveszett a nyelvből. Azt sem lehet egyelőre megállapítani, a két magyar szó szinonima volt-e. A negyedik kérdés, amely a csonkolt fák tájban betöltött szerepére vonatkozott, nyitott marad. Egy törzsök szükségszerűen egy nagyobb rendszer része volt, például egy vízparti botolófűzésé, vagy egy fás legelőé. Működése csak ezen a rendszeren belül érthető meg. E dolgozatban azonban csak azt próbáltam bizonyítani, hogy a fák csonkolása létezett a középkorban. Az a táj, amely értelmet adott a csonkolt fák létének, a további kutatás nyomán bontakozhat ki részletről részletre.

FORRÁSOK

- AnjOkl: *Anjou-kori Oklevéltár*. Kristó Gyula (szerk.) Szeged, 1990–2000.
 ÁÚO: *Árpád-kori Új Okmánytár I–XII*. Wenzel Gusztáv (szerk.) Pest–Budapest, 1860–1874.
 Glosszárium: *Régi magyar glosszárium*. Berrár Jolán–Károly Sándor (szerk.) Budapest, 1984.
 Hadtörténeti Múzeum, Térképtár, II. katonai felmérés
 Hadtörténeti Múzeum, Térképtár, III. katonai felmérés
 HO: *Hazai Okmánytár I–VIII*. Győr–Budapest, 1865–1891.
 Károlyi: *A nagykárolyi gróf Károly-család oklevéltára I–III*. Géresi Kálmán (szerk.) Budapest, 1882–1885.
 Kolozs: *A Kolozsmonostori Konvent Jegyzőkönyvei I–II*. Jakó Zsigmond (szerk.) Budapest, 1990.
 Magdics: *Diplomatarium Ráczeviense*. Magdics Iván (szerk.) Székesfehérvár, 1888.
 MOL: Magyar Országos Levéltár.
 MOLT: Magyar Országos Levéltár, Térképtár.
 Oklsz: *Magyar Oklevélszótár*. Szamota István–Zolnai Gyula (szerk.) Budapest, 1902–1906.
 PRT: *A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története I–XII*. Erdélyi László–Sörös Pongrác (szerk.) Budapest, 1902–1916.
 SRH: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadiane I–II*. Szentpétery Imre (szerk.) Budapest, 1937–1938.

⁵⁰ Lásd a 42. jegyzetet.

- Szakály Ferenc (szerk.) 1989: *Pest–Pilis–Solt megye XVI–XVII. századi dica- és dézsmajegyzékei*. Budapest.
- Sztáray: *A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára I–II*. Nagy Gyula (szerk.) Budapest, 1887–1889.
- Zala: *Zala vármegye története. Oklevéltár*. Nagy Imre–Véghely Dezső–Nagy Gyula (szerk.) Budapest, 1886–1890.
- ZsOkI: *Zsigmondkori Oklevéltár I–VII*. Mályusz Elemér–Borsa Iván (szerk.) Budapest, 1951–2001.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Austad, Ingvild 1988: Tree pollarding in Western Norway. In: Birks, Hilary H.–Birks, H.J.B.–Kaland, Peter Emil–Moe, Dagfinn (eds.) *The cultural landscape. Past, present and future*. Cambridge, 11–29.
- Bartha Dénes 1994: *Magyarország faóriásai és famatuzsálemei*. /Erdészettörténeti közlemények 15./ Budapest és Sopron
- Belényesy Márta 1956: A földművelés Magyarországon a XIV. században. *Századok* 90. 517–555.
- Csontos Péter 1996: *Az aljnövényzet változásai cseres-tölgyes erdők regenerációs szukcessziójában*. /Synbiologia Hungarica 2 (2)./
- Csontos P.–Tamás J.–Kalapos T. 2001: Correlation between age and basal diameter of *Fraxinus ornus* in three ecologically different habitats. *Acta Botanica Hungarica* 43. 1–2. 127–136.
- Csőre Pál 1980: *A magyar erdőgazdálkodás története: Középkor*. Budapest
- Győrffy György 1998: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV*. Budapest
- Haeggström, Carl-Adam 1983: Vegetation and soil of the wooded meadows in Nätö, Åland. *Acta Botanica Fennica* 120. 1–66.
- Haeggström, Carl-Adam 1994: Pollards in Art. *Botanical Journal of Scotland* 46. 682–687.
- Haeggström, Carl-Adam 1998: Pollard meadows: multiple use of human-made nature. In: Kirby, K.–Watkins, C. (eds.) *The Ecological History of European Forests*. New York, 33–41.
- Halász Aladár 1994: *A magyar erdészet hetven éve számokban: 1920–1990*. Budapest
- Káldy-Nagy Gyula 1985: *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai*. Budapest
- Kocsis Gyula 1979: A Tápió mente falvainak népe, gazdálkodása, települése a XVI–XVII. században. *Ethnographia* 90. 15–41.
- Kolossváry Szabolcsné (szerk.) 1975: *Az erdőgazdálkodás története Magyarországon. (Tanulmányok)*. Budapest
- Kunoss Endre 1853: *A selymészet kézikönyve vagyis népszerű útmutatás a szederfák ültetése, ápolása és selyemhernyók tenyésztése ügyében*. Pest
- László Gyula 1993: *A Szent László-legenda középkori faliképei*. Budapest
- Longnon, Jean–Cazelles, Raymond 1989: *The Très Riches Heures of Jean, Duke of Berry*. New York
- Magyar Eszter 1983: *A feudalizmus kori erdőgazdálkodás az alsó-magyarországi bányavárosokban*. Budapest
- Miklós Zsuzsa 1981: Árpád-kori földvár Mende-Leányváron. *Archaeológiai Értesítő* 108. 233–250.
- Nagyváthy János 1821: *Magyar Practicus Termesztő*. Pest, Állami Könyvterjesztő Vállalat reprint, 1984.
- Rackham, Oliver 1975: *Hayley Wood: Its History and Ecology*. Cambridge
- Rackham, Oliver 1976: *Trees and Woodland in the British Landscape*. London
- Rackham, Oliver 1980: *Ancient Woodland: Its History, Vegetation and Uses in England*. London
- Rackham, Oliver 1986: *The History of the Countryside*. London
- Rackham, Oliver 1988: *Trees and woodland in a crowded landscape – The cultural landscape of the British Isles*. In: Birks, Hilary H.–Birks, H.J.B.–Kaland, Peter Emil–Moe, Dagfinn (eds.) *The cultural landscape. Past, present and future*. Cambridge, 53–77.
- Rackham, Oliver 1989: *The Last Forest: The Story of Hatfield Forest*. London
- Rackham, Oliver 1996: *Trees and Woodland in the British Landscape*. London (Második, javított kiadás.)

- Rómer Flóris 1860: Magyarország földirati és terményi állapotáról a középkorban. *Magyar Akadémiai Értesítő* 1. 226–385.
- Solymos Rezső (szerk.) 1998: *Természetközeli erdő- és vadgazdaság, környezetbarát fagazdaság*. Budapest
- Szabó Géza (szerk.) 1931: *Pest- Pilis-Solt-Kiskun vármegye általános ismertetője és cimtára*. 5. kötet. Budapest
- Szabó Péter 1998: *Pilis: A Hungarian Forest in the Middle Ages*. MA Thesis. Budapest (Közép-Európai Egyetem)
- Takács Lajos 1976: *Egy irtásfalu földművelése*. Budapest
- Takács Lajos 1980: *Irtásgazdálkodásunk emlékei*. Budapest
- Takács Lajos 1987: *Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon*. Budapest
- „Tőke” szócikk. In: *Magyar Értelmező Kéziszótár*. 2. kötet, Budapest, 1982, 1392.
- „Tőke” és „törzsök” szócikkek. In: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 3. kötet, Budapest, 957, 975–976.
- Tringli István 1999: *Pest megye története. 1301–1526*. Doktori disszertáció. Budapest (Eötvös Loránd Tudományegyetem)
- Vajda Ernő 1969: *Óreg fák*. Budapest